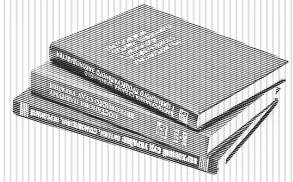

Судова практика і проблеми вдосконалення законодавства

Я.М. Романюк,
Голова
Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Л.О. Майстренко,
помічник Голови
Верховного Суду України,
заслужений юрист України

Summary

The article presents the based on the efficient Civil Code of Ukraine analysis of restitution, vindication, *condictio*, compensation of damages as the means of protection of the property rights, and also gives suggestions on the rules of their differentiation in practice

Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування *

Кондикція

Правопорядку нашої держави властиве існування та нормативне регулювання позадоговірних зобов'язань, що виникають з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави. У юридичній літературі ¹ такі зобов'язання називаються кондикційними, їх регулюванню на практиці присвячено гл. 83 Цивільного кодексу України (далі — ЦК).

Особливістю матеріального об'єкта кондикційного зобов'язання є його універсальність — таким об'єктом може бути будь-яке майно: як індивідуально-визначене, так і визначене родовими ознаками, у тому числі й грошові кошти

Згідно із частинами 1 та 2 ст. 1212 ЦК особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала. Положення цієї глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Виходячи зі змісту зазначеної норми можна виокремити особливості змісту та інших елементів кондикційного зобов'язання.

З огляду на ст. 1212 ЦК суб'єктами в кондикційному зобов'язанні є, з одного боку, власник майна (титільний володілець), який у зобов'язанні має право вимоги та виступає кредитором, а з іншого, — набувач майна, який виступає боржником, але станом на час вирішення по суті кондикційної вимоги може й не володіти майном у натурі, адже ч. 2 ст. 1213 ЦК передбачає обов'язок набувача в разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодувати його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна.

Особливістю матеріального об'єкта кондикційного зобов'язання є його універсальність — таким об'єктом може бути будь-яке майно: як

*Продовження. Початок статті опубліковано в журналі за 2014 р. № 9, с. 22—34.

¹ Див.: Отраднова О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. — К., 2009. — 240 с.; Ушивцева Д. А. Обязательства вследствие неосновательного обогащения. Вопросы теории и практики: монография. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2008. — 333 с.

індивідуально-визначене, так і визначене родовими ознаками, у тому числі й грошові кошти. Але ст. 1215 ЦК передбачає винятки — не підлягають поверненню безпідставно набути: 1) заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї, пенсії, допомоги, стипендії, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування, якщо їх виплата проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку набувача; 2) інше майно, якщо це встановлено законом.

Протягом останніх років у нашій державі поширилась практика виплати фізичним особам заробітної плати, пенсії, різних видів грошових допомог із залученням банків, що здійснюють відповідні операції за банківським рахунком відповідної особи. Банки, зокрема, зараховують на рахунок кошти, належні особі від роботодавця чи іншого суб'єкта, який фактично нараховує грошові виплати, та забезпечують одержання фізичною особою готівки.

Часом трапляються випадки, коли банк допускає зарахування на рахунок фізичної особи та одержання нею з рахунку коштів готівкою у більшому розмірі, ніж належить цій особі. Якщо в такій помилці немає вини суб'єкта, який нараховує грошові кошти, то проведена виплата фактично здійснюється за рахунок коштів банку, прагнення якого повернути власні кошти цілком прогнозоване. Відповідно й суди також вирішують справи, які виникають у подібних спорах, але допускають неоднакове застосування статей 1212, 1215 ЦК.

Так, 22 січня 2014 р. Верховний Суд України на засіданні Судової палати у цивільних справах розглянув справу № 6-151цс13, предметом якої був спір про стягнення на користь банку коштів, помилково перерахованих на банківський рахунок фізичної особи як пенсія.

У цій справі публічне акціонерне товариство «Державний ощадний банк України» (далі — Банк) звернулося до суду з позовом до Особи 1 та просило стягнути з відповідача 123 тис. 649 грн 48 коп. безпідставно одержаних ним коштів, посилаючись на те, що відповідач як пенсіонер має поточний рахунок у Банку, на який Банк зараховує суми його пенсії, кошти на виплату якої надходять від управління Пенсійного фонду України (далі — управління ПФУ). Позивач зазначав, що у вересні 2011 р. Банк помилково перерахував на

поточний рахунок Особи 1 грошові кошти в розмірі 123 тис. 649 грн 48 коп., оскільки ці кошти від управління ПФУ до Банку не надійшли, натомість відповідач відмовився добровільно повернути гроші.

Суд першої інстанції в задоволенні позову відмовив. Однак апеляційний суд, з яким погодився й суд касаційної інстанції, своїм рішенням від 26 лютого 2013 р. рішенням суду першої інстанції скасував та ухвалив нове — про задоволення позову Банку в повному обсязі.

Суди встановили, що 2 вересня 2011 р. управління ПФУ подало Банку список на зарахування на поточні рахунки 32 осіб пенсій на загальну суму 334 тис. 953 грн, у тому числі й 123 тис. 649 грн 48 коп., нарахованих відповідачу як недоотримана сума призначеної йому пенсії. 23 вересня 2011 р. Банк, не перевірявши наявності на балансовому рахунку коштів, призначених для виплати пенсій за цим списком, без оформлення меморіального ордеру здійснив зарахування коштів на поточні рахунки пенсіонерів, у тому числі й Особи 1, яка 24 вересня 2011 р. одержала 123 тис. грн готівкою у відділенні Банку.

У кондикційному зобов'язанні не має правового значення, чи було майно з володіння власника за його волею чи всупереч його волі, чи є набувач добросовісним або недобросовісним

Задовольняючи позов, апеляційний суд виходив з того, що Особа 1 набула грошові кошти в сумі 123 тис. 649 грн 48 коп. без достатньої правової підстави, вимогу Банку про добровільне повернення грошей не виконала, а тому зазначену суму слід стягнути з відповідача на користь Банку.

Верховний Суд України в цій справі визнав неоднаковим застосування судом касаційної інстанції однієї й тієї ж норми матеріального права, а саме ст. 1215 ЦК, констатувавши, що кошти в розмірі 123 тис. 649 грн 48 коп. — пенсійна виплата, призначена Особі 1 управлінням ПФУ, і судами не встановлено факту недобросовісного набуття Особою 1 цих коштів, як не встановлено й наявності рахункової помилки. Вирішуючи питання про усунення розбіжностей у застосуванні вказаної норми, Верховний Суд України зробив правовий висновок, згідно з яким до спірних правовідносин слід застосувати положення ст. 1215 ЦК, за якою не підлягають поверненню безпідставно набуті особою кошти, що належать до виплат, установлених абз. 2 ч. 1 цієї статті (зокрема

й пенсії), за відсутності рахункової помилки з боку особи, яка добровільно провела їх виплату, та факту недобросовісності набувача ².

Ще однією характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що підстави для їх виникнення мають широкий спектр: зобов'язання можуть виникати як з дій, так і з подій, причому з дій як сторін зобов'язання, так і третіх осіб, з дій як запланованих, так і випадкових, як правомірних, так і неправомірних. Крім того, у кондикційному зобов'язанні не має правового значення, чи вибуло майно з володіння власника за його волею чи всупереч його волі, чи є набувач добросовісним або недобросовісним.

Майно не можна вважати набутиим чи збереженим без достатніх правових підстав, якщо в момент його набуття (збереження) це відбулося хоч і не прямо передбаченим, але в усякому разі — не забороненим цивільним законодавством способом з метою досягнення учасниками відповідних правовідносин певного правового результату в майбутньому, якщо в подальшому цей результат настав

Кондикційне зобов'язання виникає за таких умов:

1) набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого). Це означає, що кондикційне зобов'язання є дво- або багатостороннім і можна говорити, що майновий стан сторін кондикційного зобов'язання перебуває в обернено пропорційній залежності: збільшення обсягу майна в набувача є прямим наслідком одночасного зменшення його обсягу в потерпілого. Набуття майна загалом означає одержання набувачем майна додатково до того, що вже існувало в нього. Збереження майна відбувається, коли набувач повинен був витратити власні кошти (використати майно) для досягнення бажаного для нього результату, але результат наступив без відповідних витрат з його боку за рахунок того, що затрати замість нього понесла інша особа (потерпілий);

2) набуття чи збереження майна відбулося без правової підстави, або підстава, на основі якої майно набувалося, згодом відпала. Набуття чи збереження майна впливає загалом на майновий стан будь-якого суб'єкта цивільного права, а тому, безумовно, повинне мати правову підставу, як-то: акт цивільного законодавства, акт органу державної влади, органу влади АР Крим

або органу місцевого самоврядування, договір чи правочин. За браком зазначених або визначених ст. 11 ЦК підстав набуття або збереження майна визнається безпідставним.

Конструкція ст. 1212, як і загалом норм гл. 83 ЦК, свідчить про необхідність установлення так званої «абсолютної» безпідставності набуття (збереження) майна не лише в момент його набуття (збереження), а й станом на час розгляду спору. Майно не можна вважати набутиим чи збереженим без достатніх правових підстав, якщо в момент його набуття (збереження) це відбулося хоч і не прямо передбаченим, але в усякому разі — не забороненим цивільним законодавством способом з метою досягнення

учасниками відповідних правовідносин певного правового результату в майбутньому, якщо в подальшому цей результат настав. Такі висновки можна проілюструвати практичним застосуванням приписів ст. 1212 ЦК на прикладі справи № 6-88цс13, розглянутої

Верховним Судом України 2 жовтня 2013 р. на засіданні судових палат у цивільних та господарських справах.

У червні 2011 р. Особа 1 звернулася до суду з позовом до Особи 2, треті особи: Особа 3, Особа 4, громадська організація садове товариство «Українська земля» (далі — СТ), про повернення безпідставно отриманих коштів. Позивач зазначив, що 31 травня 2006 р. він та Особа 3 передали Особі 2 1 млн 600 тис. доларів США (кожен по 800 тис. доларів США) у розрахунок за придбання на майбутнє 134 земельних ділянок, які знаходяться на території СТ; відповідач надав йому розписку про отримання грошових коштів і зобов'язався повернути вказану суму до оформлення Особою 4 довіреностей для купівлі-продажу зазначених земельних ділянок. У подальшому Особа 4 відмовилася видавати довіреність, договір купівлі-продажу земельних ділянок укладений не був, але відповідач кошти не повернув.

Особа 1 вважала, що отримані Особою 2 кошти є майном, набутиим без достатньої правової підстави, і просила за правилами ст. 1212 ЦК стягнути з відповідача 800 тис. доларів США, що еквівалентно 6 млн 378 тис. грн. Рішенням суду першої інстанції, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду, у задоволенні позову було відмовлено.

Суди в справі встановили, що 31 травня 2006 р. Особа 3 передала Особі 2 кошти в розмірі

² Див.: Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 січня 2014 р. у справі № 6-151цс13 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/55D1CCEA4B389301C2257C92003A6F69](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/55D1CCEA4B389301C2257C92003A6F69)

1 млн 600 тис. доларів США на зберігання як гарантовану суму для придбання 134 земельних ділянок, про що відповідач написав розписку і зобов'язався гарантувати повернення цих коштів до оформлення Особою 4 довіреностей на купівлю-продаж ділянок. Особа 1 у телефонному режимі попросила Особу 3 зазначити в розписці і її для того, щоб узяти участь у цьому проекті.

Установлено також, що позивач не був присутнім під час передачі коштів відповідачу. Відповідно до показань свідків Особа 3 передала відповідачу власні кошти; згідно з показаннями Особи 3 відповідач виконав свої зобов'язання щодо передачі коштів відповідному представнику продавців. Договори купівлі-продажу земельних ділянок були укладені й нотаріально посвідчені, після чого Особа 3 видала Особі 2 розписку про відсутність будь-яких претензій з її боку щодо виконання останньою домовленостей за укладеними угодами.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ з такими фактичними обставинами справи погодився, але до спірних правовідносин застосував ст. 1212 ЦК і своїм рішенням від 3 квітня 2013 р. скасував рішення судів першої та апеляційної інстанцій, ухваливши нове рішення про задоволення позову в повному обсязі. Висновок про застосування ст. 1212 ЦК суд касаційної інстанції мотивував тим, що в справі доведено всі умови, за наявності яких виникають зобов'язання з безпідставного набуття (придбання) майна, зокрема й факт набуття майна відповідачем за рахунок позивача.

Верховний Суд України в цій справі визнав неоднаковим застосування судом касаційної інстанції однієї й тієї ж норми матеріального права, а також помилковим застосування ст. 1212 ЦК до спірних правовідносин. У зв'язку із цим Верховний Суд України скасував рішення суду касаційної інстанції в частині задоволення позову і постановив нове рішення — про відмову в задоволенні позову, вказавши на правильне застосування норми матеріального права — ст. 1212 ЦК. Висновки Верховного Суду України ґрунтуються на такому.

Відсутність правової підстави набуття майна — це такий перехід майна від однієї особи до іншої, який або не ґрунтується на прямій вказівці закону, або суперечить меті правовідношення і його юридичному змісту. Тобто це означає, що набувач збагатився за рахунок потерпілого поза підставою, передбаченою законом та іншими правовими актами чи правочином.

Майно не може вважатися набутим чи збереженим без достатніх правових підстав, якщо це відбулося в не заборонений цивільним законодавством спосіб з метою забезпечення породження учасниками відповідних правовідносин у майбутньому певних цивільних прав та обов'язків, зокрема унаслідок тих чи інших юридичних фактів, правомірних дій, прямо передбачених ч. 2 ст. 11 ЦК.

Загальна умова ч. 1 ст. 1212 ЦК звужує застосування інституту безпідставного збагачення в зобов'язальних (договірних) відносинах, оскільки отримане однією зі сторін у зобов'язанні підлягає поверненню іншій стороні на підставі ст. 1212 тільки за наявності ознаки безпідставності такого виконання. Якщо ж зобов'язання не припиняється до моменту його виконання з підстав, передбачених статтями 11, 600, 601, 604—607, 609 ЦК, таке виконання має правові підстави (за яких виникло це зобов'язання). Набуття однією зі сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони в порядку виконання договірного зобов'язання не є безпідставним.

Тобто, якщо поведінка набувача, потерпілого, інших осіб або подія утворюють правову підставу для набуття (збереження) майна, то ст. 1212 ЦК можна застосовувати тільки після того, як правову підставу в установленому порядку скасовано, визнано недійсною, змінено, припинено або її не було взагалі. У разі виникнення спору щодо набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер правовідносин унеможливує застосування до них судом положень ч. 1 ст. 1212 ЦК, зокрема й щодо зобов'язання повернути майно потерпілому.

Зробивши такий правовий висновок, Верховний Суд України визнав, що за встановленими судами обставинами в справі № 6-88цс13 правовідносини сторін регулюються нормами зобов'язального права, які застосовуються до окремих видів угод, а не ст. 1212 ЦК, адже відповідач набув майно (грошові кошти) за існування достатніх правових підстав, у спосіб, що не суперечить цивільному законодавству, з метою його збереження та передачі для придбання в майбутньому земельних ділянок. Грошові кошти не передавались у власність чи користування, їх було отримано не як позику чи оплату за надані послуги згідно з договором, а лише як предмет договору³.

³ Див.: Постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 2 жовтня 2013 р. у справі № 6-88цс13 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/77A46015D7EE1B75C2257C92003A6D5D](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/77A46015D7EE1B75C2257C92003A6D5D)

ЦК допускає також застосування норм, що регулюють кондикційні зобов'язання, у випадку, коли підстава для набуття (збереження) майна існувала, але згодом відпала (наприклад, визнано недійсним договір, скасовано адміністративний акт про передачу майна набувачу і т.ін.). За прямим приписом ч. 3 ст. 1212 ЦК правила гл. 83 цього Кодексу застосовуються також до вимог про: 1) повернення виконаного за недійсним правочином; 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння; 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Суть кондикційного зобов'язання виражається в тому, що набувач безпідставно збагатився за рахунок потерпілого, а тому зобов'язаний не лише повернути йому майно в натурі чи відшкодувати його вартість (ст. 1213 ЦК), а й у повному обсязі компенсувати потерпілому негативні наслідки від неможливості йому користуватися майном за призначенням

Однак застосування правил регулювання кондикційних зобов'язань до правовідносин, визначених ч. 3 ст. 1212 ЦК, має певні особливості. Існування цієї норми зовсім не означає, що заперечується можливість застосування для захисту прав таких інститутів, як реституція (ст. 216 ЦК), віндикація (статті 387, 388 ЦК), виконання зобов'язання (гл. 48 ЦК), відшкодування майнової шкоди в деліктних правовідносинах (гл. 82 ЦК). Конструкція ст. 1212 передусім свідчить про те, що застосування норм гл. 83 ЦК слугує додатковою мірою захисту права власності в тих випадках, коли правові особливості згаданих інститутів не дають законних підстав вирішити ту чи іншу вимогу власника.

Наприклад, віндикаційну вимогу можна пред'явити про витребування лише того майна, яке є індивідуально-визначеною реччю. За необхідності вирішення питання про витребування власником речі, визначеної родовими ознаками, така вимога може заявлятися самостійно на підставі ст. 1212 ЦК. Вимогу про застосування реституції в разі визнання правочину недійсним можна пред'явити лише щодо того майна, яке було одержане кожною зі сторін за правочином. Але вимога власника про відшкодування доходів, одержаних іншою стороною недійсного правочину від використання майна, не охоплюється вимогою про

реституцію і може бути заявлена на підставі статей 1212, 1214 ЦК.

В кондикційних зобов'язаннях, як і у відносинах віндикації, важливу роль відіграє суб'єктивна складова поведінки набувача майна

Крім того, суть кондикційного зобов'язання виражається в тому, що набувач безпідставно збагатився за рахунок потерпілого, а тому зобов'язаний не лише повернути йому майно в натурі чи відшкодувати його вартість (ст. 1213 ЦК), а й у повному обсязі компенсувати потерпілому негативні наслідки від неможливості йому користуватися майном за призначенням шляхом відшкодування всіх доходів, які набувач одержав або міг одержати від цього майна з часу, коли він дізнався або міг дізнатися про володіння майном без достатньої правової підстави (ч. 1 ст. 1214 ЦК). Винятком із цього правила є безпідставне одержання чи збереження грошей, коли згідно із ч. 2 ст. 1214 ЦК проводиться не відшкодування доходів, а нараховування процентів за користування грошима (ст. 536 ЦК). З того ж моменту, з якого розпочинається нарахування відшкодування доходів, належних потерпілому, на набувача покладається також додатковий обов'язок — збереження майна, адже відтоді, як набувач дізнався чи міг дізнатися про безпідставність свого володіння, він відповідає й за допущене ним погіршення чужого майна.

Слід відзначити, що в кондикційних зобов'язаннях, як і у відносинах віндикації, важливу роль відіграє суб'єктивна складова поведінки набувача майна. Конструкція «набувач дізнався чи міг дізнатися про безпідставність свого володіння» закликає набувача майна не бути самовпевненим, зобов'язує його діяти обачно, розсудливо, вживаючи законних заходів для з'ясування підстав свого володіння майном.

Разом з тим у кондикційному зобов'язанні захищаються не лише права потерпілого. У ст. 1214 ЦК передбачається право набувача вимагати в потерпілого відшкодування зроблених набувачем необхідних витрат на майно від часу, з якого він зобов'язаний повернути доходи.

Здійснюючи відповідні розрахунки доходів, що підлягають виплаті набувачем на користь потерпілого, слід узяти до уваги таке. Якщо доходи були одержані набувачем реально, то

враховується розмір реальних доходів, підтверджених відповідними доказами про їх одержання. Якщо ж набувач не одержував реальних доходів, хоча й міг одержати, або розмір доходів встановити неможливо, то слід виходити зі звичайних цін та/або розміру плати, що склалися на ринку аналогічних (максимально подібних) речей, товарів, робіт, послуг у відповідному регіоні.

Кондикція — це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може застосовуватися самостійно. Кондикція також може застосовуватися й субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права в тому випадку, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави

Вирішення питання про можливість відшкодування на користь набувача зроблених ним витрат на майно залежить не лише від самого факту наявності таких витрат, а й насамперед від того, чи були відповідні витрати необхідними (такими, без яких майно потерпілого могло б не зберегтись або його стан значно погіршився б).

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку про те, що кондикція — це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може застосовуватися самостійно. Кондикція також може застосовуватися й субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права в тому випадку, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави.

Відшкодування майнової шкоди в деліктних правовідносинах

До окремої групи зобов'язальних правовідносин можна віднести недоговорні зобов'язання, що виникають у зв'язку із завданням особі майнової чи немайнової шкоди внаслідок неправомірних діянь іншої особи. Такі зобов'язання в юридичній літературі називаються деліктними ⁴.

⁴ Див.: Дзєра І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: монографія. — К., 2001. — 255 с.; Отрадна О. О. Знач. праця; Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзєри, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і доповн. — К., 2010. — 974 с.

Деліктні зобов'язання можна поділити на певні групи залежно від правового статусу їх суб'єктів, від об'єкта, якому заподіяно шкоди, чи способу її заподіяння. Можна виділити також так звані спеціальні делікти. Оскільки статтю присвячено аналізу способів захисту права власності з метою окреслення загальних напрямків їх розмежування та співвідношення, то й відповідно деліктне зобов'язання розглядатиметься лише в контексті застосування принципу генерального делікту та загальних правил відшкодування шкоди, завданої майну (майнової шкоди).

Так, згідно із частинами 1 та 2 ст. 1166 ЦК майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини.

Отже, з огляду на положення ст. 11 ЦК деліктне зобов'язання ґрунтується передусім на визнанні права власності абсолютним, і змістом цього зобов'язання є право власника майна вимагати сплати компенсаційного відшкодування від суб'єкта, який завдав шкоди майну, та відповідно обов'язок заподіювача шкоди провести таке відшкодування на користь власника в повному обсязі.

Суб'єктами деліктного зобов'язання є: як кредитор — потерпілий (особа, яка має право власності на майно), як боржник — заподіювач шкоди (особа, яка своїми власними діями завдала шкоди майну потерпілого) або особа, яка за законом зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану іншою особою (наприклад, статті 1172, 1174, 1178, 1179, 1184, 1186 ЦК). Крім того, з огляду на приписи статей 386, 396 ЦК кредитором у деліктному зобов'язанні може бути особа, яка має речове право на майно.

З огляду на загальні правила ст. 1166 ЦК деліктні зобов'язання виникають у зв'язку із завданням шкоди майну, яким може бути як індивідуально-визначена, так і визначена родовими ознаками річ.

Характерною особливістю деліктного зобов'язання є те, що воно завжди є позадоговірним, навіть у тому випадку, якщо суб'єкти цього зобов'язання перебувають між собою в договірних

відносинах, але шкода потерпілому завдана такою поведінкою заподіювача, яка не охоплюється змістом договору та межами його обов'язків як контрагента за договором. За правилом генерального делікту таке зобов'язання виникає за обов'язкової наявності чотирьох умов, до яких за ст. 1166 ЦК належать: 1) наявність шкоди; 2) протиправність поведінки заподіювача шкоди; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою заподіювача та шкодою; 4) вина заподіювача.

Для деліктного зобов'язання не має самостійного правового значення, чи перебувало майно в момент завдання шкоди або станом на час вирішення спору у володінні власника, заподіювача шкоди або третьої особи

Розглядаючи питання про відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого в деліктних правовідносинах, слід урахувати ще й таку їх особливість, як презумпція вини заподіювача. Це означає, що при розгляді спору потерпілий доводить наявність трьох умов зі згаданих (наявність шкоди, протиправність поведінки заподіювача та наявність причинного зв'язку між його поведінкою і шкодою). Натомість вина заподіювача презюмується, а для спростування вказаної презумпції саме на заподіювача шкоди закон покладає обов'язок доведення відсутності його вини в завданні потерпілому шкоди (ч. 2 ст. 1166 ЦК). Випадки, за якими в деліктних зобов'язаннях відповідальність за завдану шкоду настає без вини заподіювача чи внаслідок учинення ним правомірних дій, є винятками із загального правила й спеціально визначаються окремими нормами закону, зокрема статтями 1169—1171, 1187 ЦК.

Для деліктного зобов'язання не має самостійного правового значення, чи перебувало майно в момент завдання шкоди або станом на час вирішення спору у володінні власника, заподіювача шкоди або третьої особи.

За правилами ст. 1192 ЦК способами відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого, можуть бути або відшкодування її в натурі (передання потерпілому речі того ж роду і такої ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо), або відшкодування завданих збитків у повному обсязі. Право вибору способу відшкодування належить потерпілому. Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи

або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі. Крім того, з урахуванням приписів статей 16, 22 ЦК та з огляду на закладений у ст. 1166 ЦК принцип повного відшкодування завданої майнової шкоди потерпілий має також право на відшкодування упущеної вигоди — одержання за рахунок заподіювача доходів, які потерпілий міг би реально отримати за звичайних обставин, якби не було заподіяно шкоди його майну.

На визначення судом розміру відшкодування впливає суб'єктивна складова деліктного зобов'язання. За загальним правилом у разі покладення на заподіювача шкоди обов'язку з її відшкодування враховується наявність його вини, а її форма (умисел чи необережність) правового значення для обсягу відшкодування не має.

Зменшити розмір відшкодування, що належить до виплати потерпілому, може суд лише відносно до заподіювача — фізичної особи та залежно від об'єктивних обставин — її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину (ч. 4 ст. 1193 ЦК).

Такий спосіб захисту порушеного права, як відшкодування завданої шкоди, в деліктних правовідносинах має передусім компенсаційний характер

Інші правові наслідки має форма вини потерпілого в деліктному зобов'язанні: закон надає право заподіювачу шкоди вимагати звільнення його від сплати відшкодування чи зменшення розміру відшкодування у випадку, якщо шкоди завдано потерпілому внаслідок його умислу або грубої необережності (частини 1 та 2 ст. 1193 ЦК).

Отже, суть порушення права власності в деліктних правовідносинах загалом полягає в пошкодженні та знищенні майна. У деліктному зобов'язанні таке порушення безпосередньо не спрямоване на позбавлення власника правомочностей щодо його майна і порушник права власності на майно не оспорує. Тому такий спосіб захисту порушеного права, як відшкодування завданої шкоди, в деліктних правовідносинах має передусім компенсаційний характер. Цей спосіб покликаний забезпечити відновлення становища потерпілого, яке існувало до порушення його права, шляхом покладення на особу, відповідальну за шкоду, обов'язку усунути наслідки деліктного порушення — за власний кошт забезпечити потерпілого річчю того ж роду і якості,

полагодити річ, що була пошкоджена, або виплатити потерпілому повну грошову компенсацію за пошкоджене чи знищене майно.

Пропозиції щодо правил розмежування та співвідношення на практиці реституції, віндикації, кондикції, відшкодування шкоди для вибору належного способу захисту порушеного права

За загальним правилом цивільне законодавство нашої держави не допускає правомірної можливості використання так званої «конкуренції позовів», а процесуальне законодавство вимагає від суду чітко визначитися з характером спірних правовідносин та правовою нормою, що їх регулює, в межах визначених позивачем правових підстав його вимог. Тож часто неадекватний вибір позивачем способу захисту порушеного права стає чи не єдиною підставою для відмови в позові.

Основною особливістю реституції є те, що при її застосуванні не має правового значення добросовісність сторони правочину (набувача), але її не можна застосовувати у випадку, якщо у володінні сторони правочину (набувача) річ у натурі не збереглася, незалежно від підстав утрати речі

Такі ситуації типові якраз для вимог, що виникають з порушення права власності на майно, адже характерні риси проаналізованих у цій статті способів захисту порушеного цивільного права власності на майно свідчать про досить тісне їх співвідношення та наявність значної кількості спільних ознак. Незважаючи на це, згадані правові інститути різняться за змістом, елементами і правовим регулюванням, тому й важливо правильно обрати належний спосіб захисту порушеного права власності.

Визначимо центральною фігурою аналізу власника майна, право якого порушене (далі — потерпілий), а спільним об'єктом — індивідуально-визначену річ (далі — річ), крім кондикції, застосування якої буде проілюстроване й визначеною родовими ознаками річчю. З огляду на такі вихідні дані спробуємо структуровано подати пропозиції щодо правил розмежування та співвідношення на практиці способів захисту права власності, спираючись якраз на їх особливості.

Реституція як спосіб захисту порушеного права власності на індивідуально-визначену річ обирається, якщо: 1) потерпілий пред'являє вимогу про визнання недійсним правочину,

учасником якого він був, і домагається повернення у його власність тієї речі, яку він передав іншій стороні (набувачу) за цим правочином; 2) річ перебуває у володінні тієї сторони правочину (набувача), якій і була передана; 3) річ збереглася в натурі.

Основною особливістю реституції є те, що при її застосуванні не має правового значення добросовісність сторони правочину (набувача), але її не можна застосовувати у випадку, якщо у володінні сторони правочину (набувача) річ у натурі не збереглася, незалежно від підстав утрати речі. Правовими наслідками відсутності речі у сторони правочину можуть стати: 1) віндикаційна вимога потерпілого до іншої, третьої особи (якщо сторона правочину (набувач) передала річ третій особі, в тому числі й за правочином); 2) вимога потерпілого до сторони правочину (набувача) про відшкодування вартості речі за цінами, які існують на момент відшкодування (якщо річ була втрачена, наприклад, знищена); 3) кондикцій-

на вимога до набувача чи третьої особи про повернення об'єкта, на який перетворилася річ (якщо річ була перероблена, видозмінена).

Субсидіарно до вимог про реституцію можна застосовувати й кондикційні вимоги, якщо протягом часу володіння стороною правочину (набувачем) річчю з неї утворився (був добутий, вироблений, одержаний) новий, інший об'єкт права власності, поява якого безпосередньо пов'язана з річчю (наприклад, приплід тварини).

Для застосування віндикації не має самостійного правового значення наявність «ланцюжка» правочинів, за якими річ послідовно передавалася від однієї особи до іншої, що в кінцевому результаті призвело до перебування речі у володінні набувача. Визнання недійсними всіх правочинів щодо відчуження речі не вимагається

Віндикація як спосіб захисту порушеного права власності на річ обирається, якщо: 1) потерпілий домагається повернення речі у його власність від тієї особи (набувача), з якою безпосередньо не перебував і не перебуває в договірних правовідносинах щодо речі; 2) річ знаходиться у володінні тієї особи, до якої спрямовується вимога потерпілого; 3) річ збереглася в натурі.

Застосування віндикації прямо залежить від наявності законодавчо визначених умов (ст. 388 ЦК) з урахуванням презумпції добросовісності набувача. Але віндикацію не використовують, якщо у володінні набувача річ у натурі не збереглася, незалежно від підстав утрати набувачем речі.

Для застосування віндикації не має самостійного правового значення наявність «ланцюжка» правочинів, за якими річ послідовно передавалася від однієї особи до іншої, що в кінцевому результаті призвело до перебування речі у володінні набувача. Визнання недійсними всіх правочинів щодо відчуження речі не вимагається.

Правовими наслідками відсутності речі в набувача можуть стати: 1) кондикційна вимога потерпілого до набувача чи третьої особи про повернення об'єкта, на який перетворилася річ (якщо вона була перероблена, видозмінена); 2) вимога потерпілого про відшкодування вартості речі за цінами, які існують на момент відшкодування (якщо річ була знищена набувачем або третьою особою).

Кондикційні вимоги можуть застосовуватися субсидіарно до віндикаційних у випадку, якщо потерпілий вимагатиме повернення разом з річчю також іншого об'єкта права власності, що утворився в результаті та протягом часу володіння річчю набувачем і пов'язаний з річчю (був з неї добутий, вироблений, одержаний).

Правовою особливістю кондикції слід визнати субсидіарний характер застосування її правил до реституційних та віндикаційних правовідносин. При цьому в кондикційних зобов'язаннях добросовісність набувача самостійного правового значення не має, але суб'єктивна складова його поведінки враховується при визначенні періоду, за який набувач зобов'язаний відшкодувати потерпілому доходи, які він одержав чи міг одержати від майна

Кондикцію можна визнати належним самостійним способом захисту порушеного права власності за таких умов: 1) річ визначена родовими ознаками, зокрема грошовими коштами; 2) потерпілий домагається повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів), від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі.

Щодо визначеної індивідуальними ознаками речі кондикція як самостійний спосіб захисту порушеного права може застосовуватися для її повернення потерпілому в тих випадках, які зазначаються в цій статті як правові наслідки неможливості застосування реституції або віндикації у зв'язку з відсутністю речі в набувача в натурі (внаслідок її перероблення, видозміни).

Правовою особливістю кондикції слід визнати субсидіарний характер застосування її правил

до реституційних та віндикаційних правовідносин. При цьому в кондикційних зобов'язаннях добросовісність набувача самостійного правового значення не має, але суб'єктивна складова його поведінки враховується при визначенні періоду, за який набувач зобов'язаний відшкодувати потерпілому доходи, які він одержав чи міг одержати від майна.

Відшкодування шкоди, завданої майну, як спосіб захисту порушеного права завжди є наслідком деліктного правопорушення і виконує компенсаційну функцію, а тому з правовідносинами реституції, віндикації чи кондикції, як правило, не пов'язане

Застосування такого способу захисту цивільного права власності, як **відшкодування шкоди, завданої майну**, визначається такими загальними ознаками: 1) вчинення особою (заподіювачем шкоди) деліктного правопорушення, яке характеризується наявністю завданої майну шкоди, протиправності поведінки заподіювача, причинного зв'язку між протиправною поведінкою заподіювача та шкодою, вини заподіювача; 2) річ знищена або пошкоджена і саме в цьому й полягає порушення права власності потерпілого, а не

в тому, що він позбавлений права володіння своїм майном; 3) між потерпілим і заподіювачем до моменту завдання речі шкоди не було жодних зобов'язальних правовідносин, або ж потерпілий і заподіювач хоча й перебували між собою в зобов'язанні певного виду, але дії заподіювача шкоди вийшли за межі змісту таких зобов'язань.

Відшкодування шкоди, завданої майну, як спосіб захисту порушеного права завжди є наслідком деліктного правопорушення і виконує компенсаційну функцію, а тому з правовідносинами реституції, віндикації чи кондикції, як правило, не пов'язане. Вимога про відшкодування шкоди може заявлятися потерпілим самостійно чи субсидіарно, але лише в тому випадку, якщо особа — сторона реституційного та кондикційного зобов'язань чи віндикаційних відносин учинить деліктний проступок. Основними критеріями розмежування зазначених вимог є принцип презумпції вини заподіювача та протиправність його дій для деліктного зобов'язання (не обов'язкові для реституції, віндикації, кондикції).

Насамкінець доцільно проілюструвати зазначені правила на прикладі змодельованої ситуації. У ній будуть пов'язані дії суб'єктів та правовідносини, що породжують виникнення у власника

майна права заявити вимоги всіх видів до одного й того ж відповідача.

Так, наприклад, Особі 1 (власнику) на праві власності належить будинок та худоба (кінь і корова). 5 червня 2014 р. власник уклав з Особою 2 (покупцем) договір купівлі-продажу, за яким продав покупцю будинок та корову; коня — не продав. Покупець, вступаючи у володіння будинком, у господарському приміщенні виявив коня, але не повідомив про це продавця й прийняв коня у своє володіння. Згодом Особа 2 продала будинок Особі 3, худоби не продавала; корова дала приплід — теля, а коня Особа 2 забила і м'ясо спожила.

Вибір належного способу захисту порушеного права власності залежить від умінь суб'єктів права власності, право яких порушено, правильно розмежувати реституцію, ввідикацію, кондикцію та відшкодування шкоди, адже від цього залежать наслідки вирішення спору судом

З огляду на такі обставини презюмуємо, що станом на час укладення договору купівлі-продажу майна від 5 червня 2014 р. первісний власник усього вказаного майна (Особа 1) мав дефекти волі. У цьому випадку захист права власності Особи 1 відбувається в такий спосіб.

Особа 1 звертається до суду з позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу від 5 червня 2014 р. у повному обсязі, а також із вимогами:

1) до Особи 2 про повернення майна в натурі: корови — за правилами реституції (індивідуально-визначена річ, що була передана Особі 2 як набувачу за недійсним правочином і перебуває у його ж володінні в натурі), теляти — за правилами кондикції (теля не було предметом договору купівлі-продажу й вимоги про його повернення не охоплюються правилами реституції. Однак теля — приплід від проданої корови (самостійний об'єкт, одержаний від предмета недійсного договору), тому воно вважається безпідставно набути Особою 2 доходом);

2) до Особи 2 про відшкодування вартості коня — за правилами кондикції (кінь не був проданий за договором, не передавався Особі 2 за недійсним правочином чи на будь-якій іншій

правовій підставі. Кінь вважається майном, безпідставно набути Особою 2, але станом на час вирішення спору як річ — він утрачений і повернути його в натурі за правилами ввідикації не можна);

3) до Особи 3 про витребування будинку в натурі — за правилами ввідикації (Особа 1 і Особа 3 — не перебувають між собою в договірних правовідносинах, але будинок на час вирішення спору перебуває у володінні Особи 3).

Для підтвердження того, що між зазначеними особами можуть виникнути й деліктні зобов'язання, розвинемо змодельовану ситуацію. Припустимо, що на ґрунті неприємних стосунків у зв'язку зі спором щодо майна Особа 2 й Особа 3 вчинили бійку на подвір'ї спірного будинку з Особою 1. Під час бійки вони, усвідомлюючи протиправність своїх дій, пошкодили вхідні двері в будинку.

Зазначені дії Особи 2 та Особи 3 кваліфікуються як деліктне правопорушення, за яке настає цивільно-правова відповідальність. Способом захисту права власності Особи 1 на будинок у зв'язку із завданням шкоди (пошкодженням дверей) є відшкодування майнової шкоди її заподіювачами (Особою 2 та Особою 3) за правилами делікту. При цьому наявність між указаними особами деліктних зобов'язань відбувається одночасно з існуванням між Особою 1 та Особою 2 реституційних і кондикційних зобов'язань, а між Особою 1 та Особою 3 — ввідикаційних правовідносин.

Змодельована ситуація вкотре підтверджує, що, незважаючи на наявність спільних рис, реституція, ввідикація, кондикція та відшкодування майнової шкоди як способи захисту права власності та правові інститути мають відмінності й особливості правового регулювання. Тому вибір належного способу захисту порушеного права власності залежить від умінь суб'єктів права власності, право яких порушено, правильно розмежувати реституцію, ввідикацію, кондикцію та відшкодування шкоди, адже від цього залежать наслідки вирішення спору судом.